

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2025, 12 (2), 216-239

**NAHİVDE KİYASA İTİRAZIN BİR YOLU OLARAK NAKZ: TEORİK ÇERÇEVE VE
UYGULAMA ÖRNEKLERİ**

**Naqd as a Form of Objection to Qiyās in Arabic Grammar: Theoretical Framework and
Applied Examples**

Hasan Basri MERT

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, hasanbasrimert@gmail.com, ORCID:
[0000-0001-8953-468X](https://orcid.org/0000-0001-8953-468X).

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	01.09.2025
Kabul Tarihi / Accepted:	25.11.2025
Yayın Tarihi / Published:	31.12.2025
Cilt / Volume:	12
Sayı / Issue:	2
Sayfa/ Pages:	216-239

Atıf / Cite as: Mert, Hasan Basri. "Nahivde Kıyasa İtirazın Bir Yolu Olarak Nakz: Teorik Çerçeve ve Uygulama Örnekleri" (Naqd as a Form of Objection to Qiyās in Arabic Grammar: Theoretical Framework and Applied Examples). *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 12/2 (2025), 216-239. Doi: 10.17859/pauifd.1775672.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD) 12 (2) 2025: 216- 239
NAHİVDE KİYASA İTİRAZIN BİR YOLU OLARAK NAKZ: TEORİK ÇERÇEVE VE UYGULAMA ÖRNEKLERİ* **

Hasan Basri MERT***

Öz

Nahiv ilminin hüküm tespitinde başvurduğu en temel kaynaklardan biri olan kıyas, aynı zamanda üzerinde en fazla ihtilaf yaşanan meselelerden biridir. Bu ihtilafların odak noktasını ise çoğunlukla illet bahsi oluşturmaktadır. Zira kıyasa yöneltilen itirazların büyük bölümü, kıyasın illetine yönelik yapılmaktadır. Bu çalışma, nahiv ilminin kuruluşundan itibaren hüküm tespit etme aracı olarak kullanılan kıyasın, illet rüknüne yöneltilen itiraz biçimlerinden biri olan nakz yöntemini ele almaktadır. Kemâlüddîn el-Enbârî ve Süyûtî gibi âlimler başta olmak üzere nahiv usulü ve cedel literatüründe kıyasa yöneltilebilecek çeşitli itiraz yolları incelenmiştir. Bu yollar arasında en yaygın biçimde başvuru olan yöntemin nakz olduğu görülmüştür. Genel hatlarıyla nakz, bir illetin benzer bir meselede aynı sonucu doğurmaması durumudur ve bu yönüyle kıyasın geçersizliğini ortaya koymayı amaçlar. Bu araştırmanın kapsamını, klasik nahiv literatüründe yer alan cedelî ihtilaflarda nakzın işlevi ve uygulanış biçimi oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı nakz yönteminin teorik çerçevesini ortaya koymak ve seçilen nahvî ihtilaf örnekleri üzerinden nakzın uygulama şeklini analiz etmektir. Bu kapsamda, nahiv âlimleri arasında sıklıkla tartışma konusu olan iki mesele örnek olarak ele alınmıştır. Bunlardan ilki, iki mefûlün bih alan fiillerin meçhul hâle getirilmesi durumunda ikinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil olabilmesinin imkânı, ikincisi ise mübtedânın nekira olarak gelebilmesi meselesidir. Metin tahliline dayalı karşılaştırmalı yöntemle yürütülen çalışmada, bahsi geçen iki mesele, Radî el-Esterâbâdî'nin İbnü'l-Hâcib'e yönelik itirazları üzerinden ele alınmış; ayrıca diğer *el-Kâfiye* şârihlerinin görüşlerine yer vermek suretiyle nakzın işleyişi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Nahiv, Cedel, Kıyas, Nakz

Naqd as a Form of Objection to Qiyās in Arabic Grammar: Theoretical Framework and Applied Examples

Abstract

Qiyās, one of the fundamental sources employed in Arabic grammar (naḥw) for determining linguistic rulings, is also among the most debated concepts within the discipline. The core of these debates often revolves around the notion of 'illa as the majority of objections to qiyās target its underlying 'illa. This study focuses on naqd, a prominent form of objection directed at the 'illa component of qiyās, which has been employed as a methodological tool in grammatical argumentation since the formative period of the discipline. Drawing primarily on the works of scholars such as Kamāl al-Dīn al-Anbārī and al-Suyūṭī, the study surveys various objections found in the literature of grammatical uṣūl (principles) and jadal (dialectic), highlighting that naqd is among the most frequently used forms. Broadly speaking, naqd refers to the invalidation of an 'illa by demonstrating that it fails to produce consistent outcomes across comparable cases, thereby undermining the validity of the qiyās. The scope

* Bu çalışma, 2023 yılında tamamlanan “Nahiv İlminde Cedel (Radî el-Esterâbâdî Örneği)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, hasanbasrimert@gmail.com, ORCID: [0000-0001-8953-468X](https://orcid.org/0000-0001-8953-468X).

of this research is limited to the function and application of naqđ in classical grammatical disputes. The aim is to present a theoretical framework for naqđ and analyze its practical usage through selected examples of grammatical disagreement. In this regard, the study investigates two prominent issues debated among grammarians: (1) the possibility of the second direct object (maʿūl bihi) becoming the passive subject (nāʾib al-fāʾil) when a verb that takes two objects is rendered passive, and (2) the permissibility of a bare indefinite noun (nakira) serving as the subject (mubtadaʾ) of a nominal sentence. Adopting a comparative and text-based analytical method, the study examines these two cases through the objections raised by al-Rađī al-Astarābādhī against Ibn al-Ĥājib, while also incorporating the views of other commentators on *al-Kāfiya*.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Nahw (Arabic Grammar), Dialectics, Qiyās (Analogy), Naqđ (Refutation).

Structured Abstract

From the earliest periods of Arabic grammar, qiyās (analogy) has been one of the fundamental methods employed in deriving and justifying grammatical rules. At the center of qiyās lies the concept of the ʿilla (effective cause), which enables connections between different rulings. However, the ʿilla also became the focal point of criticism, since its universality and consistency were often challenged. Among the most frequently used methods of objection is naqđ (nullification), which undermines the claim of generality or coherence by introducing analogous but contradictory linguistic data. This study examines naqđ both as a theoretical concept and as a practical tool of dispute, situating it within the broader framework of grammatical debates.

The research is based on a comparative textual analysis: from a theoretical perspective, the views of Kamāl al-Dīn Ibn al-Anbārī, and from a practical perspective, the approaches of Rađī al-Astarābādhī alongside other scholars. The practical dimension of the article focuses on two specific disputes discussed within the commentary tradition on Ibn al-Ĥājib's *al-Kāfiya*. The first concerns whether the second object (maʿūl bihi) of verbs that normally take two objects can become the agent (nāʾib al-fāʾil) when the verb is transformed into the passive. While Ibn al-Ĥājib and the majority of grammarians rejected this possibility -arguing that one element cannot simultaneously function as predicate (musnad) and subject (musnad ilayh)- al-Astarābādhī used naqđ by citing parallel cases that reveal inconsistencies in the reasoning of qiyās. The second dispute addresses whether a pure indefinite noun (nakira) can serve as a subject (mubtadaʾ). Most grammarians, including Ibn al-Ĥājib, limited this role to definite or restricted indefinites. Yet al-Astarābādhī again employed naqđ: if definiteness were indeed a condition, then indefinite subjects occurring after verbs should also be disallowed, while in practice they were accepted. Ibn al-Ĥājib responded that the verb-subject relationship itself renders post-verbal indefinite subjects definite by context, but al-Astarābādhī dismissed this as logically unsound and instead supported the view of Ibn al-Dahhān, who prioritized the informational value conveyed to the audience over definiteness as the real criterion.

To the best of our knowledge, this article is the first independent study in Turkish to examine the concept of naqđ in Arabic grammar both theoretically and practically. It thus fills a significant gap in the literature and provides a comprehensive framework for understanding the methodological role of naqđ in grammatical debates. This study concludes that the two selected examples demonstrate that naqđ is not merely a technical method of objection, but also a crucial instrument that tests the logical and methodological consistency of qiyās. Also, in Ibn al-Anbārī's *jadāl* book, the responses to naqđ are restricted to three. While significant, these three options remain insufficient to address all of naqđ objections. Therefore, it is essential to broaden and diversify the modes of response, drawing on different cases of grammatical disagreement to provide a more comprehensive methodological framework.

GİRİŞ

Nahiv âlimlerinin hüküm tespitinde başvurdukları temel kaynaklar, klasik dönemde farklı şekillerde tasnif edilmiştir. İbn Cinnî (ö. 392/1002) bu kaynakları semâ, kıyas ve icmâ olarak belirlerken Kemâlüddîn el-Enbârî (ö. 577/1181) bu kaynakların nakil, kıyas ve ıstışâbdan ibaret olduğunu dile getirmiştir. Süyûtî (ö. 911/1505) ise her iki yaklaşımı birleştirerek nahiv ilminin dayandığı kaynakları nakil/semâ, kıyas, icmâ ve ıstışâb şeklinde sıralamıştır.¹ Bu kaynaklar arasında semâ, nahiv âlimlerinin en temel başvuru noktasıdır. Bu sebeple, herhangi bir nahiv hükmünü tespit etmede öncelikle semâya müracaat edilir. Ancak Arap dilindeki bütün hükümlerin veya olguların yalnızca semâ yoluyla belirlenmesi mümkün değildir. Bu noktada nahiv âlimleri, ikinci bir kaynak olarak kıyas yöntemine başvurmuşlar ve bu yöntemi yaygın biçimde kullanmışlardır.²

Nahiv âlimlerinin kıyas yöntemine sıkça başvurması, bu yönetime yönelik çeşitli itirazların da gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda, bir yöntem olarak kıyasın bizzat kendisine yöneltilen eleştirilerin yanı sıra, kıyas yoluyla elde edilen hükümlere karşı da ciddi itirazlar dile getirilmiştir.³ Nahvî bir kıyasa yapılan itirazların büyük çoğunluğu ise kıyasın illet unsuruna yöneliktir. Enbârî, kıyasa yöneltilen yedi farklı itiraz biçiminden bahseder. Bunlar: Fesâdü'l-i'tibâr, fesâdü'l-vaz', el-kavlu bi'l-mûceb, el-men'u li'l-ille, el-mutâlebe bi-tashîhi'l-ille, nakz ve muâraza'dır.⁴

Bu çalışma, söz konusu itiraz yollarından biri olan nakz üzerine odaklanmaktadır. Nakz, bir illetin benzer bir başka örnekte aynı hükmü doğurmaması durumunda, kıyasın geçerliliğini hedef alan bir itiraz yöntemidir. Makalede, nahiv ilminde kıyasla elde edilen hükümlere nakz yoluyla nasıl itiraz edildiği ve bu itirazlara ne tür cevaplar verildiği irdelenecektir. Bu bağlamda öncelikle nakzın teorik çerçevesi Enbârî'nin nahiv usulü ve cedele dair eserleri üzerinden ortaya konacak, ardından nahiv âlimleri arasında ciddi ihtilaflara sebep olmuş iki örnek, *el-Kâfiye* şerhleri özelinde analiz edilecektir.⁵

Yapılan literatür taraması neticesinde nahvî kıyasa nakz yoluyla yöneltilen itirazı müstakil olarak ele alan herhangi bir Türkçe çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte kıyas ile ilgili itirazları ele alan ve her ikisi de Abdülkadir Kışmır tarafından kaleme alınan

¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, thk. Abdülhakîm Atıyye (Dimâşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006), 21-22.

² Nahvî delillerin nakil, kıyas ve ıstışâb olduğunu zikreden Enbârî, delillerin mertebe bakımından sıralamasının da böyle olduğunu belirtmiştir. Buna göre ilk olarak nakle, ardından kıyasa, son olarak da ıstışâba başvurulur. Bk. Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, thk. Saîd el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971), 81.

³ Kıyasın bizzat kendisine yönelik itirazlar için bk. Yonis İnanc, "NAHİV İLMİNDE KİYASA YÖNELTİLEN BAZI İTİRAZLAR", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (Aralık 2016), 81-86.

⁴ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 54-63.

⁵ Nahiv usulü ve cedel alanında kaleme alınmış klasik kaynakların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu alanda ön plana çıkan iki temel isim Enbârî ve Süyûtî'dir. Süyûtî'nin *el-İktirâh* adlı eseri ise büyük ölçüde Enbârî'nin görüşlerinin geliştirilmesi ve sistematize edilmesiyle meydana getirilmiştir. Bu nedenle, elinizdeki çalışmada Enbârî'nin eseri merkeze alınmıştır.

iki çalışma tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi “Arap Dilinde Kıyâs Me‘a’l-Fârik” adlı makaledir. Bu makalede yazar, fıkıh usulünde sıklıkla kullanılan “kıyâs me‘a’l-fârik” kavramının nahiv ilminde de uygulanabilirliğini ele almıştır.⁶ Diğer çalışma ise “Arap Dilinde Asla Aykırı Kıyas ile İstidlâlde Bulunma: Fesâdü’l-i’tibâr” adlı makaledir.⁷ Bu çalışmada Kişmir, nahvî kıyasa itiraz yollarından olan “Fesâdü’l-i’tibâr” konusunu ele almıştır. Öte yandan her iki çalışmanın da nakz itirazıyla doğrudan bir ilişkisi bulunmamaktadır.

Konuyla doğrudan ilişkili Arapça kaynaklarda ise bir makale ve bir doktora tezi tespit edilmiştir. “Mebdeü’n-nakz fi’n-nahvî’l-‘Arabî” adlı makalede yazar, nakz konusunu son derece yüzeysel biçimde ele almış; hatta Enbârî ve Süyûtî gibi cedel ve nahiv usulü sahasının öncü isimlerinin nakza ilişkin teorik görüşlerine dahi değinmemiştir. Bunun yerine bazı nahvî örnekler sıralayarak her birini kısaca açıklamakla yetinmiştir.⁸ Elinizdeki bu çalışmada ise nakzın teorik çerçevesi kapsamlı biçimde incelenmiş, ayrıca iki örnek üzerinden nakzın cedel bağlamındaki işleyişi ortaya konmuştur. Konuyla ilgili tespit edilen diğer çalışma ise *Nakzu’d-delîli’n-nahvî fi kütübi hilâf* adlı doktora tezdur. Söz konusu tez, yukarıda zikredilen makaleye kıyasla nakz konusunu daha sistemli biçimde ele almakta; Enbârî ve Ukberî’nin (ö. 616/1219) nahvî ihtilaflara dair eserlerinde yer alan meseleleri nakz açısından incelemektedir. Bununla birlikte tezde nakzın teorik çerçevesi yeterince işlenmemiş, ayrıca ihtilaflı meseleler cedel üslubuyla değil, yalnızca örnekleme amacıyla genel hatlarıyla zikredilmiştir.⁹ Bu makalede ise nakzın teorik temelleri bütün yönleriyle ortaya konmuş, seçilen iki örnek üzerinden bir cedel sürecinde nakz itirazının nasıl doğup geliştiği ve hangi aşamalardan geçerek itirazın sonlandırıldığı gösterilmiştir.

1. Nahvî Kıyasın Yapısı ve Nakz İtirazının Teorik Temeli

Kıyasa yönelik itirazların aslında kıyasın illetine yönelik olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu çerçevede nakz itirazının mahiyetini kavrayabilmek için, öncelikle nahvî kıyasın tarihine ve yapısına kısaca temas etmek gerekir.

1.1. Nahvî Kıyas

Kıyasın nahiv ilminde kullanımı, ilk dönem dil âlimlerine kadar götürülebilir. Nahiv ilminin kurucusu olarak kabul edilen Ebû’l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), bu disiplinin yöntemini ortaya koyan ve kıyasa başvurduğu rivayet edilen ilk isimdir.¹⁰ Ondan sonra gelen dilciler de tespit ettikleri nahvî hükümleri temellendirirken kıyas yöntemine çokça

⁶ Bk. Abdülkadir Kişmir, “Arap Dilinde Kıyâs Me‘a’l-Fârik”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2024), 432-449.

⁷ Bk. Abdülkadir Kişmir, “Arap Dilinde Asla Aykırı Kıyas ile İstidlâlde Bulunma: Fesâdü’l-i’tibâr”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (31 Aralık 2024), 311-331.

⁸ Bk. Riyâz Rızkullah Mansûr Ebû Hûlâ, “Mebdeü’n-nakz fi’n-nahvî’l-‘Arabî”, *Mecelletü Câmiati Şakrâ* 5 (Nisan 2016), 63-100.

⁹ Bk. Yunus Halîf Hamdân Al-Qaralleh, *Nakzu’d-delîli’n-nahvî fi kütübi hilâf* (Mûte: Câmiatu Mûte, Doktora Tezi, 2010).

¹⁰ İbn Sellam el-Cumahî, *Tabakâtu’s-suarâ*, thk. Joseph Hell (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2001), 29.

başvurmuştur. Kıyası kullanma açısından önde gelen isimlerden biri, Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî'dir (ö. 117/735). Zira onun kıyasa büyük önem verdiği ve nahiv kurallarının illetlerini açıklama yoluna giren ilk âlim olduğu nakledilmektedir.¹¹

Kıyasa başvurma yöntemi, daha sonraki dil âlimleri tarafından da sıklıkla uygulanmıştır. Özellikle Halil b. Ahmed (ö. 175/791) ve öğrencisi Sîbeveyhi (ö. 180/796), kıyasın sistematik bir yöntem olarak kullanılmasında öncü olmuşlardır. Bu bağlamda Halil b. Ahmed kıyası tashih etme, nahvî hükümleri illetlendirme ve istinbât etme noktasında zirve kabul edilmiştir.¹² Halîl b. Ahmed'in çizgisini sürdüren Sîbeveyhi ise *el-Kitâb* adlı eserinde kıyası usûlî bir yöntem olarak değerlendirmiştir. Bugün elimizde bulunan ilk nahiv eseri olma özelliğini taşıyan *el-Kitâb*, öncesindeki dâililerin kıyasa nasıl yaklaştığı hakkında doğrudan bilgi vermese de bu eserin yapısı, kıyasın ilk dönemlerde felsefî bir muhakeme sisteminden ziyade tümevarım yoluyla elde edilen çıkarımlar şeklinde olduğunu göstermektedir.¹³

Kıyas, yalnızca Basra ekolüne mensup dâililerin başvurduğu bir yöntem değildir, aksine Kûfeli nahiv âlimleri de bu yöntemi sıklıkla kullanmıştır. Bu bağlamda Kisâî (ö. 189/805), kıyasa verdiği önemi, nahiv ilmini neredeyse tamamen kıyasla özdeşleştirecek ölçüde ifade etmiştir. Nitekim ona atfedilen şu beyit, bu yaklaşımın açık bir göstergesidir:

إِنَّمَا النُّحُو قِيَّاسٌ يُتَّبَعُ وَبِهِ فِي كُلِّ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ

*Nahiv ancak kendisine tâbi olunan bir kıyastır ve her ilimde ondan faydalanılır.*¹⁴

Hicrî IV. yüzyıla gelindiğinde kıyas, artık neredeyse tartışılmaz bir kaynak hâline gelmiş ve birçok nahivci, kıyas konusunda hata yapmaktan çekinir olmuştur. Meşhur bir rivayette Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) nispet edilen şu sözler bu tavrı yansıtmaktadır: "Lugata dair elli konuda hata yapabilirim; ama kıyas konusunda bir hata yapamam."¹⁵

Nahiv usulü alanında yazılmış ilk eser kabul edilen *el-Hasâis*'te İbn Cinnî (ö. 392/1002), kıyasa sıkça değinmiş; ancak nahvî kıyas hakkında kapsamlı bir tanım zikretmemiştir. Kıyasa dair efrâdını câmi-ağyârını mâni bir tarif ortaya koyan ilk âlim, görebildiğimiz kadarıyla Kemâlüddîn el-Enbârî'dir. Bir nahiv usulü terimi olarak kıyas, Enbârî tarafından "Fer'in, aslın hükmüyle ölçülmesidir" sözleriyle tarif edilmiştir. Yine onun ifadesiyle kıyası şu şekillerde tarif etmek de mümkündür: "Bir illet sebebiyle fer'i asla

¹¹ Cumahî, *Tabakâtu's-suarâ*, 30.

¹² Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim el-Sâmîrî (Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1985), 45.

¹³ Ali Benli, *Ebu İshak Eş-Şâtîbî'de Nahiv Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 164.

¹⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhât* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), 2/164.

¹⁵ Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-kitâb, t.y), 2/90.

hamletmek”; “Aslın hükmünü fer’e icrâ etmek”; “Bir (illet-i) câmia’ sebebiyle fer’i asla ilhâk etmek” ve “Bir (illet-i) câmia’ sebebiyle bir şeye başka bir şeye itibar etmek.”¹⁶

Bu tanımlardan hareketle nahvî kıyasın yapısını şu dört temel rûknün oluşturduğu anlaşılmaktadır: asıl, fer’, illet-i câmi’a ve hüküm. Enbârî bu yapıyı, nâibu’l-fâilin merfû olması örneği üzerinden açıklamaktadır. Buna göre Arap dilinde fâilin merfû olmasının illeti, kendisinden önce gelen bir fiilin ona isnâd edilmesidir. Aynı durum nâibu’l-fâil için de geçerlidir, zira ona da bir fiilin isnâdı söz konusudur. Kendisine fiil isnâd edildiği için merfû olan fâile kıyasla, nâibu’l-fâilin de merfû olduğu hükmü elde edilmiştir. Bu durumda fâil asıl, nâibu’l-fâil fer’, fiil isnâdı illet-i câmia, merfûluk ise hüküm olmaktadır.¹⁷

Yukarıda anlatıldığı şekliyle nahvî kıyas, büyük ölçüde fıkıh usulündeki kıyas yöntemine benzemektedir. Ancak nahiv ilminde kıyas yalnızca bu şekilde işlememektedir. Bunun yanı sıra, tümevarım yoluyla belirlenmiş küllî kaidelere dayalı kıyaslar da uygulanmaktadır. Bu türden kıyasa fâilin merfû olması hükmü örnek verilebilir. Şöyle ki çok sayıda örnek incelenmiş ve kendisine fiil isnat edilen her fâilin merfû olduğu görülmüştür. Bu tümevarımdan yola çıkan nahiv âlimleri “her fâil merfûdur” şeklinde küllî bir kaide vaz’ etmiştir. Bu aşamadan sonra ise tekil durumlar, bu küllî kaideye kıyaslanarak açıklanır. Örneğin جاء زيد (Zeyd geldi) cümlesinde fâilin merfû oluşu, söz konusu küllî kaideye kıyas yoluyla tespit edilmiştir.

Netice itibarıyla aşağıda ele alınacak itiraz yolları, sadece fikhî kıyas türüne yönelik itirazları değil, aynı zamanda küllî kaidelere kıyasla elde edilmiş nahvî hükümlere yönelik itirazları da kapsamaktadır.

1.2. Kıyasa Yöneltilen İtirazlar

Enbârî, kıyasa yöneltilen itiraz yollarını yedi başlık altında sistematize etmiştir. Konunun bütünlüğü ve cedelî itirazın anlaşılabilirliği açısından nakz itirazına geçmeden önce diğer altı itiraz yöntemine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Ayrıca belirtilmelidir ki Enbârî’nin nahiv usûlü ve cedel alanına dair kaleme aldığı eser, büyük ölçüde fıkıh usulü ve fikhî cedel disiplinlerinden etkilenmiştir. Bu benzerliği göstermek amacıyla Enbârî’nin kavram tariflerine yer verilirken İbnü’l-Hâcib’in (ö. 646/1249) fıkıh usulü ve fikhî cedel alanındaki eserinde yer alan kavram tarifleri de zaman zaman referans olarak kullanılacaktır.

1.2.1. Fesâdü’l-i’tibâr

Enbârî, fesâdü’l-i’tibâr kavramını: “Bir meselede Araplardan gelen nass varken kıyasla delil getirmek” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸ Benzer biçimde İbnü’l-Hâcib de bu kavramı: “Kıyasın nassa aykırı olması” şeklinde ifade etmektedir.¹⁹ Dikkat edilirse her iki

¹⁶ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 93.

¹⁷ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 93.

¹⁸ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 54.

¹⁹ Ebû Amr Cemâlüddîn İbnü’l-Hâcib, *Muhtasaru münthe’s-sûl ve’l-emel fî ilmeyi’l-usul ve’l-cedel*, thk. Nezâr Hamâdû (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), 1135.

tanımda da ortak husus, semâ ile sabit olan bir hükmün kıyasla geçersiz kılınamayacağı ilkesidir.²⁰

Enbârî, fesâdü'l-i'tibâr örneği olarak munsarif bir ismin zaruret halinde gayr-ı munsarif biçiminde kullanılması hususunu ele almıştır. Basralı nahiv âlimleri, munsarif bir ismin zaruret hâlinde gayr-ı munsarif olarak kullanılmasını reddetmektedir. Zira onlara göre, isimlerde asıl olan munsarifliktir. Dolayısıyla zaruret gerekçesiyle munsarif bir ismi gayr-ı munsarif olarak kullanmaya cevaz vermek, o ismi aslından çıkarmaktır ki bu durumun câiz olmadığı açıktır.

Basralı dildiler mezkûr durumun câiz olmaması hükmünü, maksûr bir ismin zaruret hâlinde med edilmesinin câiz olmaması hükmüne kıyasla elde etmişlerdir. Buna göre nasıl ki maksûr bir ismin zaruret sebebiyle med edilmesi câiz değilse, aynı şekilde munsarif bir ismin zaruret gerekçesiyle gayr-ı munsarif hale getirilmesi de câiz değildir. Ancak bu noktada, fesâdü'l-i'tibâr yoluyla söz konusu kıyasın geçersiz olduğu itirazı ileri sürülebilir. Zira buradaki kıyas, Araplardan gelen semâya açıkça aykırıdır. Öyle ki pek çok şiirde munsarif isimlerin zaruret sebebiyle gayr-ı munsarif olarak kullanıldığı görülmektedir. Örnek olarak Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680 [?]) divanında yer alan şu beyit verilebilir:

نَصَرُوا نَبِيَّهُمْ وَشَدُّوا أَرْزُهُمْ يَحْنَيْنَ يَوْمَ تَوَاطَلِ الْأَبْطَالِ

Peygamberlerine yardım ettiler ve onun gücüne güç kattılar Huneyn'de, kahramanların birbirine yaslandığı bir günde.

Beyitteki حُنَيْن kelimesi munsarif olması gerekirken zaruret sebebiyle şair tarafından gayr-ı munsarif olarak kullanılmıştır.²¹ Bu gibi örnekler, zaruret hâlinde munsarif bir ismin gayr-ı munsarif olarak kullanılmasının semâ ile sabit olduğunu, dolayısıyla bir nass varken bu nassa aykırı olarak yapılacak herhangi bir kıyasın geçersiz sayılacağını göstermektedir.

1.2.2. Fesâdü'l-vaz'

Enbârî fesâdü'l-vaz' kavramını şu sözlerle tanımlar: "Bir illete, gerektirdiği hükmün aksi bir hükmün bağlanmasıdır."²² İbnü'l-Hâcib'in tanımı ise şu şekildedir: "Nass veya icmâ ile sabit olan [illet-i] camianın hükmün nakzinde olmasıdır."²³ Buna göre bir kıyasa itiraz edecek olan kişi, illet olduğu iddia edilen vassa, o vassın gerektirdiği hükmün aksi başka bir hükmün bağlandığını dile getirir.

Enbârî, fesâdü'l-vaz' itirazına örnek olarak Kûfeli nahiv âlimlerinin, siyah ve beyaz renklerin taaccüb sîğâsında kullanılmasını câiz görmelerini zikreder. Kûfelilere göre siyah ve beyaz, renklerin aslı konumundadır. Bu nedenle diğer renklerden farklı olarak bu iki renk için مَا أَسْوَدَهُ (Ne kadar da siyah!) ve مَا أَبْيَضَهُ (Ne kadar da beyaz!) gibi taaccüb kalıplarının

²⁰ Fesâdü'l-i'tibâr hakkında ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Kişmir, "Arap Dilinde Asla Aykırı Kıyas ile İstidlâlde Bulunma: Fesâdü'l-i'tibâr", 311-331.

²¹ Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 54.

²² Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 55.

²³ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru muntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usul ve'l-cedel*, 1137.

kullanılması mümkündür. Buna karşılık Basralı dilciler, bu kıyasa fesâdü'l-vaz' gerekçesiyle şu şekilde itiraz ederler:

“Sen bir illete, onun gerektirdiği hükmün aksini bağladın. Zira taaccübün diğer renklerde câiz olmaması, onların bulundukları mahale sıkı sıkıya bağlı olmaları nedeniyledir. Oysa bu özellik, aslî renklerde (siyah ve beyaz), fer' olanlara göre daha güçlüdür. Şu hâlde mahale bağlılığı sebebiyle fer' konumunda olan renklerde taaccüb câiz değilse aynı sebebin, aslî konumda bulunan renklerde taaccübü evleviyetle engellemesi gerekir.”²⁴

Basralı dilcinin bu itirazını şöyle ifade etmek mümkündür: Taaccüb ifadesi, yalnızca sonradan meydana gelen ve beklenmedik şekilde ortaya çıkan durumlar için kullanılır.²⁵ Oysa renkler, ait oldukları varlıkla sürekli ilişki hâlinde bulunan ve ondan ayrılmayan sabit niteliklerdir. Başka bir ifadeyle renkler, olayların aksine ârizî ve sonradan meydana gelen şeyler değildir. Dolayısıyla fer' konumundaki renkler sonradan meydana gelmedikleri gerekçesiyle taaccüb yapısında kullanılmıyorsa Kûfeli dilcilerin asıl kabul ettikleri siyah ve beyaz renkleri için bu hükmün çok daha kuvvetli biçimde geçerli olması gerekir. Zira fer' için geçerli olan bir engel, asıl için evleviyetle geçerlidir.

1.2.3. el-Kavlu bi'l-mûceb

Enbârî'nin el-kavlu bi'l-mûceb tanımı şöyledir: “İhtilafın devam etmesiyle birlikte müstedilin (delil getirenin) iddia ettiği illetin, hükmü doğurduğu görüşünü kabul etmek.”²⁶ İbnü'l-Hâcib'in mezkûr kavrama yönelik tarifi ise çok daha kısadır: “Tartışmanın sürmesiyle birlikte delili kabul etmek.”²⁷ Bu durumda el-kavlu bi'l-mûceb, muterizin ileri sürülen illeti ve bu illetin hüküm doğurduğunu kabul etmekle birlikte, söz konusu illetin iddiayı değil, kendi görüşünü desteklediğini ifade etmesidir.

Enbârî, el-kavlu bi'l-mûceb'e örnek olarak hâlin fiilden önce gelmesi meselesini zikreder. Basralı dilciler, mutasarrıf fiillerde mamûlün fiilden önce gelmesinin câiz olduğunu kıyasa dayalı bir delil olarak kullanırlar. Onlara göre sâhibü'l-hâl ism-i zâhir olduğunda, hâl de fiilinden önce gelebilir. Örneğin, رَاكِبًا جَاءَ زَيْدٌ (Zeyd binekli olarak geldi) cümlesinde رَاكِبًا kelimesi hâl olup, âmili (جَاءَ) mutasarrıf, sâhibü'l-hâl (زَيْدٌ) ise ism-i zâhir olduğu için fiilden önce gelmiştir. Basralıların bu kıyasına karşılık, Kûfeli dilciler el-kavlu bi'l-mûcebe başvurarak şöyle itiraz edebilir: “Bu hükmü ve illeti kabul ediyorum; fakat bu illet, sizin değil benim görüşümü desteklemektedir. Çünkü bana göre bu illet, sâhibü'l-hâlin zamir olduğu durumda hâlin fiilden önce gelmesini câiz kılar.”²⁸ Dikkat edilirse Kûfeli nahiv âlimi, Basralıların ileri sürdüğü illeti kabul etmekte; ancak bu illetin, Basralıların değil kendi görüşünün lehine olduğunu savunmaktadır.

²⁴ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 55-56.

²⁵ İbnü't-Tayyib Muhammed el-Fâsî, *Feyzu neşri'l-inşirâh min tayyi ravzi'l-iktirâh*, thk. Mahmut Yusuf Feccâl (Dubai: Dâru'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2000), 1025.

²⁶ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 56.

²⁷ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü muntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usul ve'l-cedel*, 1164.

²⁸ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 57.

1.2.4. el-Men'u li'l-'ille

Enbârî, el-men'u li'l-'ille kavramı için doğrudan bir tanım sunmaz. Bu durum muhtemelen, mezkûr kavramın anlamının açık olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu kavramdan kasıt, muterizin, iddia sahibinin asıl ya da fer'de bulunduğunu iddia ettiği illeti reddetmesidir.

Enbârî mezkûr kavram için tarif dile getirmese de bu itiraz yönteminin asılda ve fer'de gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. O “asılda illeti engelleme” yöntemine örnek olarak fiil-i muzârinin merfû olması hususuna yer verir. Buna göre Basralı bir dilci, muzâri fiilin merfû olmasının illeti olarak, onun isim yerine geçebilme özelliğini ileri sürer. İsmın merfû oluşu ise manevî bir âmil olan ibtidâ dolayısıyladır. Fiil-i muzâri, bu bakış açısıyla mübtedânın ibtidâ yoluyla merfû olmasına benzer. Dolayısıyla ibtidâ, asıl olan mübtedâda merfûluğu gerektirdiği için, ona benzeyen ve fer' konumunda bulunan muzâri fiilin de merfû olmasını gerektirmiştir. Kûfeli bir nahiv âlimi, bu kıyasa el-men'u li'l-'ille yoluyla şöyle karşılık verebilir: “İbtidânın mübtedâyı merfû kılmasını gerektirdiği iddiasını kabul etmiyorum.”²⁹ Burada Kûfeli âlim, Basralı dilcinin sunduğu illeti asıldan reddetmekte, başka bir deyişle asıldaki illeti engellemektedir.

Enbârî'nin “fer'deki illeti engelleme” yöntemine yönelik verdiği örnek ise emir anlamı taşıyan isim-fiillerin mebnî oluşudur. Basralı dilciler تراك (bırak!) ve نزال (in!) gibi emir anlamı taşıyan isim-fiillerin mebnîliğini, emir fiillerin mebnî olmasıyla açıklar. Zira bu kelimeler, sırasıyla ترك ve نزل fiillerinin yerine geçmiştir. Buna göre şayet emir fiiller mebnî olmasaydı, onların yerine geçen bu isim-fiiller de mebnî olmayacaktı. Dolayısıyla emir fiillerin mebnî oluşu, onların yerini tutan isim-fiillerin de mebnî olmasını gerektirmiştir. Burada ترك ve نزل asıl, تراك ve نزال ise fer' konumundadır. Ancak Kûfeli bir nahiv âlimi, fer'deki illeti şöyle engelleyebilir: “ترك ve نزال kelimelerinde mebnîlik, onların emir fiillerin yerine geçmesinden kaynaklanmaz; bu iddiayı kabul etmiyorum.”³⁰ Dikkat edilirse burada fer'deki illeti engelleme durumu söz konusudur.

1.2.5. el-Mutâlebe bi-tashîhi'l-'ille

Enbârî, bu kavram için de herhangi bir tanım dile getirmemiştir. Bu durumun muhtemel nedeni de aynı şekilde söz konusu kavramla neyin kastedildiğinin açık olmasıdır. Zira bu tür bir itirazda amaç, muhatap tarafından öne sürülen illetin geçerliliğinin tashih edilmesi, yani doğrulanmasıdır. Bir illetin geçerliliği ise tesir (التأثير) ve asılların şehâdeti (شهادة الأصول) ile ortaya konabilir.

Tesîr, illetin varlığıyla birlikte hükmün sabit olması; illetin yokluğunda ise hükmün düşmesi durumudur. Bu ilişki, illetin geçerliliğini ortaya koyan en önemli göstergelerden biridir. Örneğin قبل ve بعد kelimeleri çoğunlukla izafet hâlinde kullanılır ve bu durumda ya mansûb olur ya da başında harf-i cer varsa mecrûr olurlar. Ancak bu iki kelime izafetten kesildiğinde, yani muzâfun ileyh olmaksızın kullanıldığında -bazı farklı kullanımlar olmakla

²⁹ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 58.

³⁰ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 58.

birlikte- çoğu zaman damme üzere mebnî olurlar. Netice itibariyle söz konusu kelimelerin mebnî olmasının illeti, izafetten kesilmiş olmalarıdır. Eğer bir muteriz, bu hükmün delilini sorgularsa ona verilecek cevap, illetin tesîrî yönüyle olur. Zira illet (izafetten kesilme) ortaya çıktığında bu iki kelime mebnî olmakta, illet ortadan kalktığında ise mebnîlik hükmü kalkmakta ve mezkûr kelimeler i'raba tâbi olmaktadır. Dolayısıyla burada hüküm, illetin varlığına bağlı olarak değişmektedir ki bu da illette tesîrin bulunduğunu ve kıyasın sahih olduğunu gösterir.³¹

Asılların şهادeti ile kastedilen, söz konusu illetin benzer kullanımlarla desteklenmesidir. Buna göre bir illetin geçerliliği, o illetin başka kullanımlarda da aynı hükmü doğurmasıyla doğrulanabilir. Örneğin *متى*, *أين*, *كيف* gibi bazı kelimeler isim olmalarına rağmen mebnîdir. Bu kelimelerin mebnî olmasının illeti harf manası içermeleridir. Bu illetin doğruluğunu ispat edecek olan şey ise Arap dilinde harf anlamı taşıdığı için mebnî olan birçok ismin bulunmasıdır. Nitekim dilsel veriler incelendiğinde, harf anlamı içermesi nedeniyle mebnî olmuş birçok kelimenin varlığı görülecektir. Bu bağlamda *أين*, *كيف* ve *متى* gibi isimlerin mebnî olması, istifhâm harflerinden olan hemze ve *هل* kelimelerinin anlamını taşıdıkları içindir. Bu gibi örneklerin çokluğu, asılların şهادeti yoluyla illeti destekler niteliktedir.³²

1.2.6. Muâraza

Enbârî, muârazayı “Müstedilin yeni bir illete başvurusu” şeklinde tanımlar ve ardından bu yönteme dair görüş ayrılıklarına değinir. Ona göre, âlimlerin çoğunluğu muârazayı geçerli bir itiraz yolu olarak kabul etmektedir. Çünkü bu yöntemde, muallil (iddia sahibi) delilini ve hükmünü ortaya koyduktan sonra, muteriz farklı bir delille muallilin hükmünü geçersiz kılmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla böyle bir durumda, istilâhî anlamda ifade etmek gerekirse herhangi bir gasp söz konusu olmamaktadır. Buna mukabil bazı âlimler, muârazayı yöntemini geçerli bir itiraz yöntemi olarak kabul etmemektedir. Bu âlimlere göre, muârazaya başvurulduğunda cedel taraflarının görevleri değişmekte, yani sâil (soru soran taraf) ile mesûl (kendisine soru sorulan taraf) yer değiştirmekte ve böylece tartışma usulü bozulmaktadır.³³

Enbârî, muârazayı yöntemine tenâzu meselesi üzerinden nahvî bir örnek getirir. Buna göre Kûfeli nahiv âlimleri, birden fazla fiilin ortak bir mamûlde amel etmesi durumunda, birinci fiilin amelinin evlâ olduğunu savunurlar. Onların bu tercihinin gerekçesi, birinci fiilin cümlede başında yer alması sebebiyle daha güçlü bir konuma sahip olmasıdır. Basralı bir nahivci ise muârazayı yapmak suretiyle onların deliline denk başka bir delille bu görüşe karşılık verebilir. Şöyle ki amel edilecek lafza yakınlık daha önceliklidir, dolayısıyla cümle

³¹ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 59.

³² Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 59.

³³ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 62; İbnü'l-Hâcib, muârazanın geçersiz olduğunu iddia eden isimlere cedelden kastın karşı tarafı yıkmak ve [hükmün sâbit olması] olduğunu, dolayısıyla muârazanın geçerli bir yol kabul edilmesi gerektiğini dile getirmekle karşılık vermiştir. Bk. İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru muntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usul ve'l-cedel*, 1158.

içinde daha uzakta bulunan birinci fiile göre ikinci fiilin amel etmesi evlâ olandır.³⁴ Söz konusu durumda Basralı nahiv âlimi, Kûfelilerin iddiasını, karşıt bir delil ortaya koymak suretiyle çürütmeye çalışmıştır.

1.2.7. Nakz

Nakz kelimesi sözlükte yapının yıkılması, ipin çözülmesi ve verilen sözün bozulması, tutulmaması gibi anlamlara gelir.³⁵ Nakzın terim anlamı ise Enbârî'nin şu sözleriyle ifade edilebilir: "İlletin var olmasına rağmen hükmün bulunmaması halidir."³⁶ İbnü'l-Hâcib'in nakz tarifi de benzer şekilde şöyledir: "İllet olduğu söylenen vasfın bir iddiada bulunmasına rağmen hükmün tehallûf etmesidir (geri kalmasıdır)."³⁷ Buna göre nakz, belirli bir durum için illet olduğu iddia edilen vasfın, benzer bir durumda da söz konusu olmasına rağmen aynı hükmü doğurmaması halini ifade eder. Dolayısıyla burada yapılan şey, aynı illetin benzer bir durumda farklı sonuç vermesini delil göstererek kıyasın geçersizliğini iddia etmektir.³⁸

Enbârî'nin bu tarifi, sonraki dönem münâzara ve cedel literatüründeki yaklaşımlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Örneğin Saçaklızâde (ö. 1145/1732) nakzı şu şekilde tarif eder: "Sâilin, muallilin delilinin başka bir iddiada da geçerli olmasına rağmen oradaki iddianın delilden tehallûf etmesine dayanarak muallil tarafından ortaya atılan delilin butlânını iddia etmesidir."³⁹ Benzer biçimde Şınkî'tî de (1907-1974) nakzı şu ifadelerle tanımlar: "Sâilin, delil sunarak muallilin delilinin butlânını iddia etmesidir ki bu da medlûlün delilden tehallûf etmesi veya muallilin iddiasının imkânsızı gerektirmesi sebebiyle olur."⁴⁰

Daha önce ifade edildiği üzere, nakz da dahil nahvî kıyasa yöneltilen itiraz yolları, esasen fikhî cedelden alınarak nahvî cedeale aktarılmıştır. Bu durum, nahvî cedelin fikhî cedel disipliniyle ne kadar iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu aktarımı somut biçimde gösterebilmek adına -asıl konumuz nakz olduğundan- nakz itirazına dair fikhî bir örnek vermek yerinde olacaktır. Şöyle ki Hanefî fukahasına göre ağız, vücudun bir parçası olması nedeniyle necâsetten temizlenmesi gereken bir uzvudur. Bu nedenle, tıpkı diğer organlar gibi ağız da cenâbetten temizlenmelidir. Ancak Şâfiî bir fakih, aynı ileti temel alarak şu şekilde bir nakz itirazı yöneltebilir: Göz de vücudun bir uzvudur; ancak gusûlde

³⁴ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 62.

³⁵ İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Attar (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 3/1110.

³⁶ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 60.

³⁷ İbnü'l-Hâcib, *Muhtasaru müntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usul ve'l-cedel*, 1045.

³⁸ Nakzın fikhî cedeldeki durumu için bk. Ahmet Numan Ünver, "İLLETE YÖNELİK NAKZ İTİRAZI ve NAKZA KARŞI CEVAPLAR", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 19/36 (18 Aralık 2017), 1-15.

³⁹ Abdülvehhâb b. Hüseyin b. Veliyyüddin el-Âmidî, *Şerhu'l-Âmidî ale'r-Risâleti'l-Velediyye*, thk. Abdülhamîd Hâşim (Amman: Dâru'n-nûr, 2004), 172.

⁴⁰ Muhammet Emin eş-Şınkî'tî, *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara* (Ciddi: Dâru ilmi'l-fevâid, t.y), 234.

yıkanması gerekmez. O hâlde “vücudun bir parçası olması” illeti, her durumda aynı sonucu doğurmamaktadır ve bu nedenle kıyas geçersizdir.⁴¹

Dikkat edilirse bahsi geçen fikhî kıyasta illet olduğu iddia edilen vasıf, benzer bir durumda aynı hükmü doğurmamakta, bu sebepten ötürü nakz itirazıyla karşı karşıya kalmaktadır. Nakzın nahvî kıyasa karşı kullanımı da bu şekildedir. Bu bağlamda Enbârî, nakz yöntemine dair örnek olarak قَطَام، حَذَام ve رِقَاش isimlerinin mebnî olması meselesini zikreder. Şöyle ki mezkûr isimler, taşıdıkları marifelik, müenneslik ve adl illetleri sebebiyle mebnîdir. Bu meselede, üç illetin bir araya gelmesiyle mebnîlik hükmünün doğduğu görülmektedir. Ancak bu kıyas, nakz yoluyla çürütülebilir. Çünkü bir muteriz, أَدْرِيجَان isminin üçten fazla illet taşımasına rağmen mebnî değil, mureb ve gayr-i munsarif olduğunu ileri sürebilir. Buna göre aynı illetlerin başka bir örnekte aynı hükmü doğurmaması, illetin tutarsızlığını gösterir ve delilin butlânına işaret eder.⁴²

Öte yandan bazı nahiv ve cedel âlimleri nakz yöntemini geçerli bir itiraz yolu olarak kabul etmemektedir. Nakzı geçerli görenlere göre, bir kıyasın illeti muttarid olmalıdır. Buradaki muttaritlikten kasıt, illetin mevcut olduğu her yerde hükmün de bulunması, illetin yokluğu veya ortadan kalkması halinde ise hükmün de sona ermesidir. Dolayısıyla nakz işlemini geçerli kabul eden âlimler, aynı zamanda illetin muttarid olması şartını koşanlardır. Buna karşılık bazı âlimler illette tahsis imkânı bulunduğunu savunmakta, yani illetin her zaman aynı hükmü doğurmasının gerekmediğini, aksine belirli hükümlere özel illetlerin olabileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu görüşü benimseyenler, nakzı geçerli bir cedel yöntemi olarak kabul etmemektedir.⁴³

Bunların yanı sıra zaman zaman, iddia sahibi henüz delil getirmeden önce, muteriz tarafından söz konusu iddianın geçersizliğinin ileri sürülmesi durumu ortaya çıkabilmektedir. Bu tür itiraz yöntemi, klasik literatürde nakz-ı şebîhî (النقض الشبهي) olarak adlandırılır. Gelenbevî, nakz-ı şebîhîyi şu şekilde tanımlar: “Henüz delillendirilmemiş davanın devir, teselsül vb. fesâdı gerektiren şeyler sebebiyle senin (sâil) tarafından delil takdir edilmeksizin iptal edilmesidir.”⁴⁴ Tariften de anlaşılacağı üzere, esasen nakz-ı şebîhî bir delile ya da illete yönelik değil, doğrudan iddianın dayandığı zemine yönelik bir itirazdır.

Enbârî, nakz yoluyla gerçekleştirilen bir itiraza temelde üç şekilde karşılık verilebileceğini dile getirmiştir. Bu yollar şöyledir:

a) Nakzı Reddetmek (منع مسألة النقض)

Nakz itirazına karşı kullanılacak ilk yol, söz konusu kıyasa yönelik herhangi bir nakz durumunun bulunmadığını ortaya koymak suretiyle itirazı reddetmektir. Örneğin bir kişi

⁴¹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Maûne fî'l-cedel*, thk. Ali b. Abdülaziz el-Umeyrîni (Kuveyt: Cemiyetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1987), 104-105.

⁴² Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 60.

⁴³ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, 61-62; Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 121.

⁴⁴ İsmail Gelenbevî, *Tartışma Usûlü*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011), 46.

يا زیدُ الظریف (Ey zarif Zeyd!) ibaresindeki الظریف lafzının mansûb okunabilmesini, mezkûr lafzın müfret-madmûm bir münâdânın sıfatı olmasına bağlayabilir. Ancak bir muteriz, يا أيها الرجل ibaresindeki الرجل lafzının da aynı şekilde müfret-madmûm bir münâdânın sıfatı olduğunu; ancak burada mansûb okumanın câiz görülmediğini belirterek nakz itirazına başvurabilir. Dikkat edilirse buradaki gerekçe, aynı illetin ikinci örnekte benzer hükmü doğurmaması, dolayısıyla kıyasın tutarsız olmasıdır. Buna mukabil muallil, bu tür kullanımı câiz gören nahivcilerin görüşünü esas almak suretiyle, “[یا أيها الرجل] mansûb okumanın câiz olmadığı ifadesini kabul etmiyorum” diyerek nakz itirazını reddedebilir.⁴⁵

b) Lafızla Defetmek (الدفع باللفظ)

Nakza karşı kullanılacak ikinci yöntem, lafzî savunmadır. Buna göre muallil, iddiasında yer alan bir lafza vurgu yaparak nakzı reddeder. Bu tür savunmaya örnek olarak mübtedânın klasik tarifi verilebilir. Şöyle ki mübtedânın tarifinde “lafzen veya takdîren lafzî âmillerden soyutlanma” ifadesi yer almaktadır. Bir muteriz, إذا زيد جاءني أكرمه (Zeyd bana gelirse ona ikram ederim) cümlesinde geçen زيد isminin de aynı şekilde lafzî âmilden soyutlandığını, buna rağmen mezkûr ismin mübtedâ kabul edilmediğini söyleyerek nakz gerçekleştirebilir. Böyle bir durumda iddia sahibi, mübtedânın tarifinde yer alan “takdîren” lafzına vurgu yaparak nakzı defedebilir. Zira söz konusu cümlede زيد kelimesi lafzî âmillerden soyutlanmış görünse de hakikat öyle değildir. Çünkü cümlenin aslı إذا جاءني زيد ifadesi şeklindedir. Dolayısıyla cümlenin başında aslında hazfedilmiş bir جاءني ifadesi bulunmakta ve زيد lafzı, tarifte belirtilen soyutlanma şartını taşımamaktadır.⁴⁶

c. Lafzın Manası Yoluyla Defetmek (الدفع بمعنى في اللفظ)

Nakz itirazına karşı başvurulabilecek üçüncü yöntem, illette yer alan bir lafzın manasını açıklığa kavuşturarak, başka bir ifadeyle o lafızla neyin kastedildiğini açıklayarak nakzı geçersiz kılmaktır. Mesela bir kişi: مررت برجلٍ يكتب (Yazan bir adama uğradım) cümlesinde bulunan يكتب muzâri fiilinin merfû olması, isim olan كاتب lafzının konumunda yer almasından ötürüdür” diyerek bir iddiada bulunabilir. Bu kişiye karşılık bir muteriz ise: “Bu illet مررت برجلٍ يكتب cümlesinde yer alan كاتب fiili için de geçerlidir, zira كاتب fiili lafzının yerine geçmiştir. Buna rağmen كاتب fiili merfû olmamıştır” diyerek nakz yönünde bir itiraz getirebilir. Bu durumda muallil, iddiasında geçen lafzın manasını daha dar bir anlamda ele aldığını belirterek nakzı defeder. Şöyle ki “Fiilin ismin yerine geçmesinden ötürü merfû olması” ifadesinden kasıt, her tür fiil için değil, i’rab almaya elverişli olan fiiller için geçerlidir. Nahvî açıdan ise bu özelliğe yalnızca muzâri fiiller sahiptir. Dolayısıyla kıyas aslında şöyle kurulmuştur: “İ’rab alabilen fiil, isim konumunda yer aldığı zaman merfû olur.” Kıyasa bu gözle bakıldığında muallilin söz konusu iddiasını muzâri fiille sınırlı tuttuğu görülecek ve muterizin mâzî fiile dayalı nakzının geçersiz olduğu ortaya çıkacaktır.⁴⁷

⁴⁵ Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 60.

⁴⁶ Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 60-61.

⁴⁷ Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli’l-i’râb ve lumau’l-edille fî usûli’n-nahv*, 61.

2. Nahivde Nakz Yönteminin Uygulama Biçimleri

Önceki başlık altında nakz yönteminin teorik çerçevesi ayrıntılı biçimde ele alındı. Bu bölümde ise nakzın nahvî meselelerde nasıl uygulandığını göstermek adına iki farklı ihtilaf incelenecektir.

2.1. İkinci Mefûlün Bih'in Nâibu'l-Fâil Olabilmesi İmkânı

Tek mefûlün bih alan ve malûm halde bulunan müteaddî fiiller meçhul yapıya dönüştürüldüğünde, bu tek mefûlün bih doğrudan nâibu'l-fâil konumuna geçer. Örneğin كَسَرْتُ الْقَلَمَ (Kalemi kırdım) cümlesinde mefûlün bih olarak yer alan الْقَلَمَ kelimesi, fiil meçhul hale getirildiğinde nâibu'l-fâil olur ve cümle كُسِرَ الْقَلَمُ (Kalem kırıldı) şekline dönüşür. İki mefûlün bih alan fiiller de ise durum biraz farklıdır. Şöyle ki iki mefûlün bih alan bir fiilin meçhul hâle getirilmesi durumunda birinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil olabileceği hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Buna karşılık ikinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil olup olamayacağı meselesi tartışmalıdır. İbnü'l-Hâcib bu gibi durumlarda ikinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil olamayacağını belirtirken Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) hem birinci hem de ikinci mefûlün nâibu'l-fâil olabileceğini ileri sürer.

Esterâbâdî, mütekaddim nahiv ulemâsının عِلْمَ bâbı fiillerinde ikinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil olamayacağını iddia ettiklerini aktarır.⁴⁸ Bu yaklaşımın gerekçesi, عِلْمَ bâbına dahil olan fiillerin mefûlün bih'lerinin aslen mübtedâ-haber olmasında yatar. Zira bu tür fiillerin birinci mefûlü mübteda, ikinci mefûlü ise haber konumundadır. Dolayısıyla böyle bir fiil meçhul hale getirildiğinde, ikinci mefûlün bih'i nâibu'l-fâil kılınırsa ikinci mefûlün bih aynı anda hem müsned (aslen haber olması nedeniyle) hem de müsnedün ileyh (son durumda nâibu'l-fâil olması nedeniyle) olur ki bir lafzın aynı anda bu iki konumda bulunması caiz değildir.⁴⁹

Söz konusu meseleyi somutlaştırmak adına bir örnek üzerinden açıklama yapmak faydalı olacaktır. Mesela عَلِمْتُ عَمْرًا جَالِسًا (Amr'ın oturduğunu bildim) cümlesinin birinci mefûlün bih'i olan عَمْرًا lafzı aslen mübtedâ (müsnedün ileyh), ikinci mefûlün bih'i olan جَالِسًا lafzı ise aslen haberdır (müsned). Şayet bu cümle meçhul yapıda kullanılır ve ikinci mefûlün bih nâibu'l-fâil kılınırsa cümle عَلِمَ عَمْرًا جَالِسًا şeklini alacaktır. Bu durumda aslen haber (müsned) olan جَالِسًا lafzı, nâibu'l-fâil olduğu için müsnedün ileyh konumuna geçecektir. Mütekaddim nahiv âlimlerine göre böyle bir durum caiz değildir. Bir lafzın eşzamanlı olarak hem müsned hem de müsnedün ileyh olamayacağı, küllî bir kaide ile sabittir. عَلِمْتُ عَمْرًا جَالِسًا cümlesindeki جَالِسًا lafzının nâibu'l-fâil olamayacağı hükmüne, söz konusu cümlenin bu küllî kaideye kıyaslanması suretiyle varılmıştır.

Bu durumu kıyas formuyla şöyle ifade edebiliriz:

⁴⁸ Esterâbâdî, meseleyi mütekaddim ve müteahhir nahiv âlimleri arasında ayırarak ele alır; ancak nakz ile ilgili itiraz mütekaddim ulemânın görüşüne yönelik olduğu için burada sadece ona yer verilmiştir.

⁴⁹ Radiyyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, thk. Hasan b. Muhammet b. İbrahim el-Hıfzî (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1993), 1/241.

1) علمتُ عمرًا جالسًا cümlesi meçhul forma dönüştürüldüğünde جالسًا lafzı nâibu'l-fâil kılınırsa bu lafız aynı anda hem müsned hem de müsnedün ileyh olacaktır.

2) Bir lafzın aynı anda hem müsned hem de müsnedün ileyh olması caiz değildir.

3) O hâlde جالسًا lafzının nâibu'l-fâil olması caiz değildir.

Esterâbâdî, yukarıda zikredilen görüşe nakz yoluyla itiraz etmektedir. Ona göre mütekaddim ulemânın ileri sürdüğü “bir şeyin aynı anda hem müsned hem de müsnedün ileyh olmasının imkânsızlığı” şeklindeki illet, أعجبنى ضربُ زيدٍ عمرًا (Zeyd’in Amr’ı dövüşü hoşuma gitti) gibi cümlelerde geçerliliğini yitirmektedir. Nitekim bu cümledeki ضرب lafzı hem أعجب fiiline isnat edilmiş hem de cümlede muzâfun ileyh olarak yer alan زيد lafzına ma’nen müsned olmuştur.⁵⁰ Buna rağmen, bu ve benzeri cümlelerin kıyasa ya da semâya aykırı olduğunu dile getiren herhangi bir nahiv âlimine rastlanmamaktadır. Dolayısıyla mütekaddim nahiv âlimlerinin iddia ettiği gibi bir lafzın aynı anda hem müsned hem de müsnedün ileyh olamayacağı yönündeki illet mutlak geçerliliğe sahip olsaydı Arapçada bunun gibi cümleler yer almazdı.

Molla Câmi (ö. 898/1492), Esterâbâdî’nin ortaya koyduğu nakzı, “lafzın manasıyla defetme” yöntemiyle geçersiz kılmaya çalışmıştır. Ona göre mütekaddim nahiv âlimlerinin dayandığı “bir lafzın aynı anda hem müsned hem de müsnedün ileyh olamayacağı” şeklindeki illet, yalnızca tam isnat türü için geçerlidir. Bu açıklama çerçevesinde, علمتُ عمرًا جالسًا cümlesinde ikinci mefûlün bih olan جالسًا lafzı nâibu'l-fâil yapılarak cümle غلِمَ عمرًا جالسًا şekline dönüştürüldüğünde, جالسًا lafzı hem غلِمَ fiiline hem de aslen mübtedâ olan عمرًا lafzına tam isnatla bağlanmış olur. Buna karşılık, Esterâbâdî’nin örnek olarak sunduğu أعجبنى ضربُ زيدٍ cümlesinde, ضرب lafzının أعجب fiiline isnadı tam olsa da -ki iki lafız arasında fiil-fâil ilişkisi söz konusudur- muzâfun ileyh olan زيد kelimesine isnadı nâkısır.⁵¹ Zira burada mübtedâ-haber ya da fiil-fâil türünden bir ilişki değil, izafet türünden bir ilişki söz konusudur. زيد kelimesinin anlam bakımından ضرب mastarının fâili olması ise tam isnat olarak kabul edilmez. Netice itibariyle tam isnat ile nâkıs isnat arasındaki bu ayrım dikkate alındığında, Esterâbâdî’nin sunduğu örneğin, mütekaddim âlimlerin illetini nakzedemeyeceği anlaşılabacaktır.

Ahmed b. Ömer el-Hindî’nin (ö. 849/1455) meseleye yaklaşımı da Molla Câmi’ye benzerdir. O, doğrudan isim vermemekle birlikte, Esterâbâdî’nin verdiği örneği reddetmek suretiyle İbnü'l-Hâcib’in görüşünü benimsediğini ortaya koymaktadır. Ona göre ikinci mefûlün bih, birinci mefûlün bih’e tam bir isnatla bağlanmış olup fiile de isnat edilmesi hâlinde aynı lafız hem müsned hem de müsnedün ileyh konumuna gelmiş olur. Her iki isnadın da tam olması, bu yapının nahvî açıdan geçersizliğini ortaya koyar. Buna

⁵⁰ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/241.

⁵¹ Abdurrahman el-Câmi, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*, thk. İlyas Kaplan (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015), 148-149.

karşılık *أعجبنى ضرب زيد عمراً* gibi cümlelerde ise ikinci isnat yani muzâf konumundaki mastar ile muzâfun ileyh konumundaki fâil arasındaki isnat tam değildir.⁵²

İsâmüddin İsferâyînî (ö. 945/1538), yukarıda bahsi geçen “lafzın manasıyla def işlemini” yersiz bulmaktadır. Dahası o, bu yaklaşımı nahiv ilminde otorite kabul edilen pek çok âlimin de benimsendiğini belirtir, daha sonra bu yaklaşımın geçersizliğini şöyle dillendirir: Bir lafzın eşzamanlı olarak müsned ve müsnedün ileyh olamayacağını savunanlar, birinci mefûlün bih’i nâibu’l-fâil yaparak bir lafzı eşzamanlı bir şekilde ve iki farklı isnat ilişkisi içerisinde müsnedün ileyh kılmaktadır. Örneğin *عَلَّمَ عَمْرُو جَالِسًا* cümlesinde *عَمْرُو* lafzı hem *عَلَّمَ* fiilinin nâibu’l-fâili olması yönüyle müsnedün ileyh hem de aslen mübtedâ olması yönüyle müsnedün ileyh konumundadır. Eğer bir lafzın eşzamanlı olarak müsned ve müsnedün ileyh olması câiz görülüyorsa aynı mantıkla bir lafzın iki farklı tam isnat ilişkisi içerisinde iki ayrı ögenin müsnedün ileyhi konumunda bulunması da câiz olmamalıdır.⁵³ Bu durumda, başta Molla Câmî olmak üzere Esterâbâdî’nin nakzına karşı geliştirilen söz konusu def yöntemi tutarsızdır.

Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333), herhangi bir karışıklığın bulunmaması şartıyla ikinci mefûlün bih’in de nâibu’l-fâil olabileceği görüşünü kabul etmektedir. Mesela *عَلَّمْتُ زَيْدًا صَالِحًا* (Zeyd’in sâlih olduğunu bildim) cümlesini meçhul yapıda *عَلَّمَ زَيْدًا صَالِحًا* şeklinde kurmak mümkündür. Bu cümlede, aslen ikinci mefûlün bih konumunda bulunan *صَالِحًا* kelimesi, nâibu’l-fâil konumunda gelmiştir ki bu durumun câiz olmasının gerekçesi, söz konusu kelimenin neira oluşu sebebiyle aslen haber; *زَيْدًا* kelimesinin ise marife olması sebebiyle aslen mübtedâ olduğunun bilinmesidir.⁵⁴

Mezkûr görüşler ışığında kanaatimiz odur ki Esterâbâdî’nin yaklaşımı, suret itibariyle nakz itirazına uygun bir yapı arz etse de bu yaklaşım fesâdü’l-i’tibâr açısından geçerliliğini yitirmektedir. Zira -daha önce ifade edildiği üzere- Arap dilinde naklî bir delilin bulunduğu yerde, kıyasa başvurmak usûlen geçersiz kabul edilir. Bu bağlamda, ikinci mefûlün bih’in nâibu’l-fâil olduğu yönünde Araplardan ne şiir ne de nesir örneği nakledilmiştir. Aksine, bu gibi fiillerin meçhul yapıya dönüştürülmesinde Arapların daima birinci mefûlün bih’i nâibu’l-fâil yaptıkları görülür. Dolayısıyla naklî veriye aykırı biçimde kıyasa dayanarak ikinci mefûlün bih’in de nâibu’l-fâil olabileceğini iddia etmek,

⁵² Moustafa Cheiyh Moustafa, *el-Hindî’nin El-Muâfiye Fî Şerhi’l-Kâfiye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 94 (Tahkik edilmiş metin bölümü).

⁵³ İsferâyînî bu sözlerin ardından ikinci mefûlün bih’in nâibu’l-fâil olamamasını, iki mefûl arasındaki rütbeyle bağlamaktadır. Şöyle ki ikinci mefûlün bih’in nâibu’l-fâil yerine geçememesi onun, birinci mefûlün bih’ten rütbe bakımından geride olmasıdır. Şayet ikinci mefûlün bih nâibu’l-fâil olabilseydi rütbe bakımından birinci mefûlün bih’ten önde olurdu. İsferâyînî’nin bu sözleri, müsnedün ileyh’in rütbe bakımından önce gelmesi gerektiğini göstermektedir. Dolayısıyla ikinci mefûlün bih’in nâibu’l-fâil yapılması, müsned ile müsnedün ileyh arasındaki rütbeleri değiştirecektir. Bk. İsâmüddîn İsferâyînî, *Şerhu İsâm ‘ale’l-Kâfiye* (İstanbul: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye, t.y), 59.

⁵⁴ Bedreddin İbn Cemâa, *et-Tuhfe ‘ale’l-Kâfiye*, thk. Ahmet Ali Kâid el-Misbâhî (Mekke: Câmiatü Ümmi’l-Kurâ, 1989), 127.

nakli devre dışı bırakmak anlamına gelir ki bu da usûl açısından problemlili bir yaklaşımdır. Zaten Esterâbâdî de ikinci mefûlün bih'in nâibu'l-fâil kılındığına dair Araplardan gelen herhangi bir naklin mevcut olmadığını beyan etmiştir.⁵⁵ Bu noktada şârihin, kendi benimsediği nahiv usulüyle de uyumsuzluk içinde olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, başka bir bağlamda, “Nahiv âlimlerinin icmâsına aykırı davranmak kötü karşılanmasaydı, başında cezm edici harf bulunan muzâri fiilin meczûm değil, mebnî olduğunu söyledim” diyerek icmâyâ muhalefeti reddetmiştir.⁵⁶ Âlimlerin icmâsına muhalefeti reddeden Esterâbâdî'nin, âlimlerin dayanağı olan Arapların icmâsına aykırı şekilde kıyasla hüküm vermesi, usûl açısından ciddi bir tutarsızlığa işaret etmektedir. Bu nedenlerle, Esterâbâdî'nin İbnü'l-Hâcib'e yönelttiği nakz temelli itirazın geçerli olmadığı kanaatindeyiz.

2.2. Mübtedânın Nekra Olarak Gelebilmesi

Malum olduğu üzere mübtedâda asıl olan marifeliktir. Arap dilinde bu durum, tümevarım yoluyla tespit edilmiştir. Nahiv âlimlerinin bu konudaki genel kabulüne göre, bir cümlede hüküm verilecek unsurun bilinen bir varlık olması gerekir. Nahiv âlimleri bu yaklaşıma binaen şu küllî kaideyi vaz'etmişlerdir: “Bilinmeyen bir şey hakkında hüküm vermek mümkün değildir.” Bu ilkeye dayanarak, İbnü'l-Hâcib de dahil cumhur ulemâ, saf (hususileşmemiş) nekra bir lafzın mübtedâ olamayacağını ifade etmiştir. Onlara göre mübtedânın nekra lafızla gelebilmesi için bir şekilde hususileşmiş olması gerekir. Çünkü hususileşmiş nekra, anlam bakımından marifeye yaklaşarak mübtedâ olmaya elverişli hâle gelir.⁵⁷ Burada hususileşme ile kastedilen şey ise lafzın kapsamının daralması yoluyla daha belirgin hâle gelmesidir.

Söz konusu yaklaşım, kıyas formunda şöyle ifade edilebilir:

- 1) Bilinmeyen bir şey hakkında hüküm verilemez.
- 2) Saf nekra, bilinmeyen bir şeydir.
- 3) Dolayısıyla saf nekra hakkında hüküm verilemez.

Dikkat edilirse saf nekiranın mübtedâ konumunda gelmeye elverişsiz olmasının illeti, hakkında hüküm verilemez oluşudur. Hususileşmiş nekiranın mübtedâ olarak kullanılabilmesini mümkün kılan illet ise anlam bakımından marifeye yaklaşmasıdır.⁵⁸

Esterâbâdî, İbnü'l-Hâcib tarafından da savunulan “yalnızca hususileşmiş nekra lafızların mübtedâ olabileceği” yönündeki görüşüne nakz yoluyla itiraz etmektedir. Daha

⁵⁵ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/242.

⁵⁶ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/798.

⁵⁷ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/258-259.

⁵⁸ İbnü'l-Hâcib, nekira bir ismin hususileşebileceği altı yol zikretmiştir. Bu yollar için bk. Ebû Amr Cemâlüddîn İbnü'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye*, thk. Cemâl Abdülâfî Muhaymer Ahmed (Mekke: Mekteberü Nezâr, 1997), 357-359. Esterâbâdî ise İbnü'l-Hâcib'in zikrettiği bu yolları tek tek eleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/261-265.

önce de ifade edildiği üzere, herhangi bir varlık hakkında hüküm verebilmenin temel şartı, onun bilinir olmasıdır. Saf nekra lafzın mübtedâ olamayacağı yönündeki yaklaşım da bu esasa, yani “bilinmeyen bir şey hakkında hüküm verilemeyeceği” kuralına dayanmaktadır. Esterâbâdî cumhur ulemâ tarafından ileri sürülen bu illeti, fâil konumundaki nekra lafızlar üzerinden tartışmaya açmaktadır. Zira ona göre aynı illet, yani “hüküm verilecek varlığın bilinir olması şartı” nekra fâil için de geçerli olduğu hâlde, fâilin mutlaka marife ya da hususileşmiş olması gerektiği yönünde bir şart ileri sürülmemiştir.⁵⁹ Dolayısıyla aynı illete sahip iki durumun farklı hükümler doğurması, yapılan kıyasın tutarsız olduğunu göstermektedir.

Açıkçası İbnü'l-Hâcib, mezkûr görüşüne Esterâbâdî tarafından ileri sürülen nakz itirazının gelebileceğini düşünmüş ve *el-Mufasssal* şerhinde “lafızla defetme” yoluna başvurarak bu itirazı geçersiz kılmaya çalışmıştır. Ona göre nekra bir lafzın fâil olabilmesinin gerekçesi, hükmün yani fiilin, bu fâilden önce zikredilmesidir. Bu bağlamda örneğin “ضرب رجلٌ زيداً” (Bir adam Zeyd'i dövdü) cümlesinde, nekra olan ve fâil konumunda bulunan “رجلٌ” kelimesi, fiil olan “ضرب” lafzının hemen ardından geldiği için, bu yönüyle sıfat gibi muamele görmekte ve anlam düzeyinde bir tür hususileşme kazanmaktadır.⁶⁰ Diğer bir ifadeyle, bu yapı nekra fâilin fiil aracılığıyla zımnî tahsis edilmesine yol açmakta ve böylece onu marife benzeri bir konuma taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında Esterâbâdî'nin iddia etmiş olduğu nakz işlemi geçersiz kalmaktadır. Netice itibarıyla İbnü'l-Hâcib, fâilde hükmün öne geçmesi yoluyla sağlanan bu zımnî tahsisin, mübtedâda aranan bilinirlik şartıyla aynı şekilde değerlendirilemeyeceğini düşünmekte ve bundan dolayı Esterâbâdî ve onun gibi düşünen âlimler tarafından ileri sürülen nakzın geçerli olmadığını savunmaktadır.

İbnü'l-Hâcib'in *el-Mufasssal* şerhinde yer alan bu açıklaması, Esterâbâdî tarafından bir vehim olarak değerlendirilmiştir. Zira nekra fâilin hususileşmesi, yalnızca kendisinden önce gelen fiil yani hüküm aracılığıyla gerçekleşiyorsa, bu durum açıkça göstermektedir ki söz konusu kelime, fiil gelmeden önce hususileşmiş değildi. Oysa İbnü'l-Hâcib, bir lafız hakkında hüküm verilebilmesi için onun ya marife ya da en azından hususileşmiş nekra olması gerektiğini savunmaktadır.⁶¹

Yukarıdaki örnek üzerinden meseleyi daha açık hale getirmek gerekirse, İbnü'l-Hâcib “ضرب رجلٌ زيداً” cümlesinde fâil konumunda bulunan “رجلٌ” kelimesinin nekra olarak gelebilmesini, bu kelime hakkında fiil aracılığıyla hüküm verilmiş olmasına bağlamaktadır. Esterâbâdî ise bu yaklaşımı tutarsız bulmaktadır, zira ona göre, bu tür bir hüküm ancak cümle kurulduktan sonra ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla cümle kurulmadan önce “رجلٌ” lafzı henüz hususileşmemiştir. Hükmün bizzat kendisinin hususileşmeyi sağladığı dikkate

⁵⁹ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/258.

⁶⁰ Ebû Amr Cemâlüddîn İbnü'l-Hâcib, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. Musa el-Alîlî (Irak: İhyâü't-türâsî'l-İslâmî, 1982), 1/85.

⁶¹ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/258.

alındığında, İbnü'l-Hâcib'in "yalnızca marife veya hususileşmiş nekra hakkında hüküm verilebilir" şeklindeki görüşü açık bir çelişki taşımaktadır.

Esterâbâdî'ye göre bu meselede en isabetli görüş, İbnü'd-Dehhân el-Bağdâdî'ye (ö. 569/1173) aittir. İbnü'd-Dehhân'a göre, muhatap açısından bir anlam ve fayda taşıması şartıyla ister marife ister nekra olsun, her türlü isim hakkında hüküm vermek mümkündür. Çünkü kelâmın temel amacı, muhataba faydalı bir bilgi aktarmaktır. Bu fayda gerçekleştiği sürece, lafzın marife veya nekra olması belirleyici bir unsur değildir. Dolayısıyla hususileşmemiş nekra hakkında da haber vermek mümkündür. Aynı değerlendirme fâil konumundaki isimler için de geçerlidir. Netice itibarıyla ister mübtedâ ister fâil olsun, bir lafız hakkında hüküm verilebilmesinin temel şartı, söz konusu hükmün muhatap açısından bilinmeyen bir bilgi içermesidir. Bu görüşe göre, muhatapın zaten bildiği bir şey hakkında -lafız marife olsa bile- haber vermek anlamsızdır. Mesela Zeyd'in ayakta olduğunu önceden bilen bir kişiye "رَيْدٌ قَائِمٌ" (Zeyd ayakta) demek, ona yeni bir bilgi sunmadığı için anlamsız olur. Buna karşılık, evde bir kişinin ayakta olduğunu bilmeyen bir muhataba "رَجُلٌ قَائِمٌ فِي الدَّارِ" (Bir adam evde ayakta) demek anlamlıdır ve bu nedenle câizdir. Aynı ilke, fâil konumundaki nekra isimler için de geçerlidir.⁶²

Esterâbâdî, söz konusu itirazını ve bu itiraza karşı kendisine yöneltilen cevaba karşı argümanı sunduktan sonra şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Birçok yerde haber ile sıfatın karışma [ihtimalinden] dolayı mübtedânın marife olarak gelmesinin, nekra olarak gelmesinden daha yaygın olduğunu inkâr etmiyorum. Fâilde ise durum bunun tersidir. Zira fiilin fâilden önce gelmesi zorunluluğu, sıfatla karışma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır."⁶³

Bu ifadelerden hareketle Esterâbâdî'nin, Arap kelâmında mübtedânın marife ya da hususileşmiş nekra olarak kullanılmasının daha yaygın olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira hususileşmemiş nekra bir lafzın sıfatla karışma ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte o, Arapların birçok yerde saf nekra lafızları da mübtedâ olarak kullandıklarını ve bu örneklerin göz ardı edilmemesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁴ Şârihe göre tüm bu kullanımlar, mübtedânın saf nekra olarak da gelebileceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla o, nekra bir kelimenin mübtedâ olması için illaki hususileşmesi gerektiği iddiasını kabul etmemektedir. Başka bir deyişle ister hususileşmiş ister hususileşmemiş olsun, nekra bir lafzın mübtedâ olması câizdir.

Diğer *el-Kâfiye* şârihlerine bakıldığında, çoğunluğun İbnü'l-Hâcib'in görüşünü benimsediği görülmektedir. Bu isimlerden biri İbn Cemâa'dır. Her ne kadar o, açıkça "nekra bir ismin mübtedâ olabilmesi için hususileşmesi gerekir" ifadesini kullanmasa da verdiği misaller, bu görüşü benimsediğini göstermektedir. Bir örnek vermek gerekirse, İbn Cemâa'ya göre "مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ زَيْدٍ" (Bir mümin Zeyd'den daha hayırlıdır) şeklinde bir cümle

⁶² Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/259.

⁶³ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/259.

⁶⁴ Bu bağlamda şârih, mübtedânın saf nekra olarak geldiği farklı örnekler zikretmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 1/259-260.

kurulabilir. Zira mübtedâ konumundaki “مؤمن” lafzı, zahiren saf nekra görünse de içerisinde barındırdığı sıfat anlamı sayesinde hususileşmiştir. Çünkü bu cümlemin anlamı “رجلٌ مؤمنٌ” (Mümin bir adam Zeyd’den daha hayırlıdır) şeklindedir. Buna karşılık “واحدٌ خيرٌ” (Birisi Zeyd’den daha hayırlıdır) gibi bir cümle, herhangi bir hususilik barındırmadığı için câiz görülmemektedir.⁶⁵

İsferâyînî, bir kelâmda asıl vurgunun yapılmak istendiği unsurun öne alınması gerektiğini belirtmekte; fiil cümlesinde fiilin, isim cümlesinde ise mübtedânın daha önemli (أهم) unsur olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bir ifadede muhataba sağlanan bilgi miktarı, söz konusu unsurun tayin veya tahsis edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Öyle ki bir cümlede tayin ve tahsis ne kadar çok sağlanırsa muhataba aktarılan bilgi de o kadar çok olur. Bu çerçevede İsferâyînî, İbnü’l-Hâcib’in “mübtedâda asıl olan marifelik” görüşünü desteklemekte ve şu ifadelerle yer vermektedir:

“Biz mübtedâda aslolanın marifelik olduğunu dile getiriyoruz. Zira bir şeyi mübtedâ kılmak, onun kelamda öne alınmasını ve ‘ehem (أهم)’ cüz olmasını gerekli kılar. [Muhataba] bilgi sunmanın amacı da budur. Dolayısıyla tayin ve tahsis ne kadar güçlü olursa [muhataba] aktarılan bilgi de o ölçüde artar. Mahkûmun aleyh’in mahkûm’dan daha mühim olabilmesi ancak onun muayyen olmasıyla mümkündür. Aksi hâlde bilgi aktarımı mahkûm ile olur ki onda da birçok kayıt bulunur. Fiil cümlesinde ehem olan öge fiildir ki öne alınmasının sebebi de budur. Fiil cümlesinde mahkûmun aleyh’in nekra olması ise önemli değildir. Öne geçmeyi hak etmesi için de mübtedâda aslolan marife olmaktır. Şayet mübtedâ nekra olursa onun ehem cüz olması için kural, musannifin (İbnü’l-Hâcib’in) zikrettiği altı yoldan birisidir... Kural dışına çıkan (yani mübtedânın nekira olduğu) durumlar ise muhtemelen makamın onu ehem kılmayı gerektirmesi sebebiyledir ki bu gibi durumlar temel kuralı nakzetmez.”⁶⁶

Ebu’l-Kâsım (ö.849/1445) meseleye dair görüşünü açık bir biçimde ifade etmese de değerlendirmeleri dikkate alındığında onun da İbnü’l-Hâcib’in yaklaşımını benimsediği söylenebilir. Ona göre mübtedâ, muhataba aktarılacak bilginin iletilmesinde bir vasıta işlevi görmektedir. Bu bağlamda, mübtedânın kendisi bilinmiyorsa -yani marife değilse veya hususileşmemişse- ona dair haber vermenin de bir anlamı kalmaz.⁶⁷ Ayrıca Ebu’l-Kâsım’ın, İbnü’l-Hâcib’in zikretmediği bazı hususileşme yollarına dikkat çekmesi, meseleye benzer şekilde yaklaştığını göstermektedir. Mesela Ebu’l-Kâsım, cevap fâ’sından sonra gelen nekra bir ismin bazı nahiv âlimleri tarafından hususileşmiş sayıldığını belirtmekte, örnek olarak

⁶⁵ İbn Cemâa, İbnü’l-Hâcib tarafından zikredilemeyen başka yollarla da bir nekranın hususileşebileceğini dile getirmiştir. Örneğin başka bir nekiraya muzâf olmak, nekrayı hususileştiren yollardan birisidir. Aynı şekilde hususileşmiş bir nekra üzerine atfedilen başka bir nekra kelime de hususileşmiş kabul edilmektedir. Mesela امرأةٌ ورجلٌ في المسجد (Bir kadın evde, bir adam mescittedir.) cümlesinde mübtedâ konumunda olan ve haberin öne geçmesi suretiyle hususileşen امرأةٌ kelimesine atfedilen رجلٌ kelimesi de hususileşmiş kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cemâa, *et-Tuhfe ‘ale’l-Kâfiye*, 134-136.

⁶⁶ İsferâyînî, *Şerhu İśâm ‘ale’l-Kâfiye*, 66.

⁶⁷ Ebu’l-Kâsım Mehdi Salah, *en-Necmü’s-Sâkib şerhu Kâfiyeti İbni’l-Hâcib*, thk. Abdürrahîm Ömer Hüseyin (San’a: Merkezü’n-nehârî, 2003), 1/232-233.

da “إن ذهب عيرٌ فعيرٌ في الرباط” şeklindeki atasözü vermektedir.⁶⁸ Bu cümlede ikinci عير lafzı mübtedâ konumundadır ve bu konuma gelebilmesini mümkün kılan husus, cezâ/cevap fâ’sından sonra gelerek anlam bakımından belirginlik kazanmasıdır.⁶⁹

Yukarıda zikredilen âlimlerin aksine Hindî, Esterâbâdî’nin taşıdığı kanaate sahiptir. O, ilgili konuda saf nekra kullanımının, matlub olan garazı -yani muhataba belirli bir anlam ifade etme amacını- ihlâl ettiğini ifade ettikten sonra, İbnü’l-Hâcib’in görüşüne hem naklî hem de kıyasî bazı itirazların yöneltilebileceğini belirtmiştir. Naklî itiraz, Araplar tarafından sıkça kullanılan كوكب انقض (Bir yıldız kaydı) cümlesidir. Bu örnekte mübtedânın saf nekra olduğu açıkça görülmektedir. Hindî’nin kıyas yönünden itirazı ise Esterâbâdî’nin ileri sürdüğü nakz ile birebir örtüşmektedir. Nitekim ona göre de mübtedânın saf nekra olamayacağı yönündeki yaklaşım, fâilin saf nekra olabilmesi imkânıyla çelişmektedir.⁷⁰ Netice itibarıyla şârihin bu hususta İbnü’l-Hâcib ile aynı görüşü paylaşmadığını ifade etmek mümkündür.

Kanaatimizce Esterâbâdî’nin ileri sürdüğü itiraz yerindedir. Zira Arap dilinde, hususileşmemiş nekra kullanımına oldukça sık rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, her bir saf nekra kullanımı için bir “hususileştirici” öne sürmek -Molla Câmi’nin bazı muhakkik âlimlere nispet ettiği gibi- son derece zayıf, kırılğan ve zorlama yorumlara kapı aralamaktadır.⁷¹ Ebu’l-Kâsım’ın “إن ذهب عيرٌ فعيرٌ في الرباط” şeklindeki atasözünde yer alan cevap fâ’sını hususileştirici bir unsur olarak değerlendirmesi, bu zorlama yaklaşımın en bariz örneklerinden biridir. Oysaki Esterâbâdî’nin “Muhataba bilgi ifade etmesi şartıyla ister hususileşmiş ister hususileşmemiş olsun, her nekra hakkında haber vermek mümkündür” şeklindeki görüşü, söz konusu zorlamalardan kurtulmayı mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla bahsi geçen meselede Esterâbâdî’nin haklı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada nahvî kıyasa yöneltile en önemli itiraz yollarından biri olan nakz hem cedel literatüründeki kavramsal yönüyle hem de uygulama boyutuyla ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle kıyasın tarihi seyri ve yapısına kısaca değinilmiş, ardından nakzın teorik çerçevesi Enbârî’nin nahiv usulü ve cedele dair eserleri üzerinden açıklanarak kıyasla ilişkisi tahlil edilmiştir. Nahvî kıyasın doğruluğunu test etme yollarından biri olan nakz, Enbârî tarafından “İletin var olmasına rağmen hükmün bulunmaması halidir.” sözleriyle tarif edilmiştir. Nakz itirazına verilebilecek cevaplar ise Enbârî tarafından üç başlık altında toplanmıştır: (1) nakzın bizzat kendisinin reddi; (2) lafızla defetme; (3) lafzın manası üzerinden defetme. Ancak nahvî kıyasa karşı en çok başvurulmuş itiraz yollarından

⁶⁸ “Eğer bir deve giderse, bir deve de bağlı duruyor.” şeklinde Türkçeye tercüme edebileceğimiz bu atasözü, mevcut olana razı olmanın ve yitip gidenin peşinde koşmamanın gerektiği anlamında kullanılır. Bk. Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma’u’l-emşâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, t.y), 1/25.

⁶⁹ Salah, *en-Necmü’s-Sâkib şerhu Kâfiyeti İbni’l-Hâcib*, 1/239.

⁷⁰ Moustafa, *el-Hindî’nin El-Muâfiye Fî Şerhi’l-Kâfiye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, 102 (Tahkik edilmiş metin bölümü).

⁷¹ Câmi, *el-Fevâ’idü’z-Ziyâ’iyye*, 159.

biri olan nakz yöntemine verilebilecek cevapların bu üç başlıkla sınırlı tutulmasının yetersiz olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla nahiv âlimleri arasındaki ihtilaflardan yola çıkarak nakza verilebilecek başka cevap yollarının tespit edilmesinin, alan literatürüne önemli katkılar sağlayacağı kanaati hasıl olmuştur. Bu bağlamda, nahvî cedelin büyük oranda fikhî cedelden beslendiği hususu dikkate alındığında, fikhî cedeelde nakza verilebilecek cevap yollarının -ki fikhî cedel literatüründe bu yolların sayısı ondan fazladır- nahvî cedeelde tatbik edilip edilemeyeceğinin araştırılması, nakz itirazının geliştirilmesi açısından önemlidir. Öte yandan, aynı zamanda bir fakih olan Enbârî'nin sadece üç yol zikretmekle yetinmesi, muhtemelen nahivde en çok bu üç yolun kullanılıyor olmasından ötürüdür.

Makalenin uygulama kısmında nakzın nahvî meseleler üzerindeki işlevi, Esterâbâdî'nin iki meselede İbnü'l-Hâcib'e yönelik itirazları üzerinden detaylıca incelenmiştir. İlk örnekte iki mefûlün bih alan fiillerde ikinci mefûlün nâibu'l-fâil olma ihtimali ele alınmış, Esterâbâdî'nin nakzı ve bu nakza getirilen cevaplar değerlendirilmiştir. İkinci örnekte ise saf nekra bir ismin mübtedâ olup olamayacağı durumu tartışılmış, özellikle mütekaddim-cumhur çizgisi ile Esterâbâdî'nin muhalif görüşü karşılaştırılmıştır. Birinci örnekte Esterâbâdî'nin nakz itirazına, lafzın manasıyla defetme; ikinci örnekte ise lafızla defetme yoluyla cevap verildiği görülmüştür. Ayrıca diğer *el-Kâfiye* şârihlerinin görüşlerine de yer verilerek klasik nahvî tartışmalarda yazılı cedelin çerçevesi sistematik bir şekilde gösterilmiştir. Diğer taraftan, ileride yapılacak çalışmalarda farklı meseleler üzerinden nakz temelli itirazların sistematik biçimde analiz edilmesi, genel olarak nahvî cedelin; özel olarak ise nakzın kapsam ve sınırlarını daha iyi ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Al-Qaralleh, Yunus Halîf Hamdân. *Nakzu'd-delîli'n-nahvî fî kütübi hilâf*. Mûte: Câmiatu Mûte, Doktora Tezi, 2010.
- Âmidî, Abdülvehhab b. Hüseyin b. Veliyyüddin. *Şerhu'l-Âmidî ale'r-Risâleti'l-Velediyye*. thk. Abdülhamîd Hâşim. Amman: Dâru'n-nûr, 2004.
- Benli, Ali. *Ebu İshak Eş-Şâtıbî'de Nahiv Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Câmî, Abdurrahman. *el-Fevâ'idü'z-Ziyâ'iyye*. thk. İlyas Kaplan. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2015.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lüğa ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Attar. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.
- Cumahî, İbn Sellam. *Tabakâtu's-şuarâ*. thk. Joseph Hell. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001.
- Ebû Hûlâ, Riyâz Rızkullah Mansûr. "Mebdeü'n-nakz fi'n-nahvi'l-'Arabî". *Mecelletü Câmiati Şakrâ* 5 (Nisan 2016), 63-100.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Nüzhetu'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim el-Sâmîrî. Zerkâ: Mektebetü'l-menâr, 1985.

- Esterâbâdî, Radiyyüddîn. *Şerhu'l-Kâfiye*. thk. Hasan b. Muhammet b. İbrahim el-Hıfzî. 2 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1993.
- Fâsî, İbnü't-Tayyib Muhammed. *Feyzu neşri'l-inşirâh min tayyi ravzi'l-iktirâh*. thk. Mahmut Yusuf Feccâl. Dubai: Dâru'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2000.
- Gelenbevî, İsmail. *Tartışma Usûlü*. çev. Talha Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011.
- İbn Cemâa, Bedreddin. *et-Tuhfe 'ale'l-Kâfiye*. thk. Ahmet Ali Kâid el-Misbâhî. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1989.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-kitâb, 4. Basım, ts.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn. *Muhtasaru müntehe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyi'l-usul ve'l-cedel*. thk. Nezâr Hamâdû. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Musa el-Alîlî. 2 Cilt. Irak: İhyâü't-türâsi'l-İslâmî, 1982.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Kâfiye*. thk. Cemâl Abdülâtî Muhaymer Ahmed. Mekke: Mekteberü Nezâr, 1997.
- İnanç, Yonis. "NAHİV İLMİNDE KİYASA YÖNELTİLEN BAZI İTİRAZLAR". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/34 (Aralık 2016), 73-91. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.286028>
- İsferâyînî, İsmâuddîn. *Şerhu İsâm 'ale'l-Kâfiye*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, t.y.
- Kişmir, Abdulkadir. "Arap Dilinde Asla Aykırı Kıyas ile İstidlâlde Bulunma: Fesâdü'l-i'tibâr". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (31 Aralık 2024), 311-331. <https://doi.org/10.33718/tid.1514824>
- Kişmir, Abdülkadir. "Arap Dilinde Kıyâs Me'a'l-Fârık". *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/2 (Aralık 2024), 432-449. <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1522848>
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emşâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, t.y.
- Moustafa, Moustafa Cheiyh. *el-Hindî'nin El-Muâfiye Fî Şerhi'l-Kâfiye Adlı Eserinin Edisyon Kitiği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Salah, Ebu'l-Kâsım Mehdi. *en-Necmü's-Sâkib şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdürrahîm Ömer Hüseyin. 2 Cilt. San'a: Merkezü'n-nehârî, 2003.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *Bugyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîne ve'n-nuhât*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*. thk. Abdülhakîm Atıyye. Dimaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2006.
- Şınkıtî, Muhammet Emin. *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*. Ciddi: Dâru ilmi'l-fevâid, t.y.
- Şîrâzî, Ebû İshâk. *el-Maûne fî'l-cedel*. thk. Ali b. Abdülaziz el-Umeyrînî. Kuveyt: Cemiyetü İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1987.
- Ünver, Ahmet Numan. "İLLETE YÖNELİK NAKZ İTİRAZI ve NAKZA KARŞI CEVAPLAR". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 19/36 (18 Aralık 2017), 1-15. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.339038>